

مطالعه تطبیقی طرح محرمات در دست‌بافته‌های قفقاز و ایل قشقایی فارس

زهرا محمودی^۱، فاطمه اکبری^{۲*}

^۱ گروه فرش دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران، zhmahmoudiV@gmail.com

^{۲*} (نویسنده مسئول) استادیار گروه فرش، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران، f.akbari@Tabriziau.ac.ir

چکیده

ایل قشقایی یکی از ایلات مهم ترک‌زبان ایران است. این ایل از شش طایفه دره‌شوری، کشکولی بزرگ، فارسی‌مدان، کشکولی کوچک، عمله و شش‌بلوکی تشکیل شده است. مرکز اصلی این ایل، منطقه فارس است که یکی از مناطق مهم بافت قالی در ایران است. از ویژگی‌های قالی‌های این ایل تنوع زیاد رنگ‌ها، طرح‌ها و نقش‌مایه‌هاست. طرح محرمات یکی از کهن‌ترین طرح‌ها در تهیه فرش‌های ایل قشقایی است. این طرح توسط زنان ایل قشقایی به شکل‌های متنوع جهت بیان احساسات و رؤیاهای آن‌ها به تصویر کشیده شده است. این طرح در بین دست‌بافته‌های منطقه قفقاز نیز مشاهده شده است. شباهت‌های طرح و نقش در بین اقوام ایل قشقایی و منطقه قفقاز زیاد است؛ به‌خصوص در بافته‌های قدیمی‌تر که مربوط به زمانی است که مرزهای جنوبی قفقاز و ایران یکی بوده است. پژوهش حاضر به‌روش توصیفی و تحلیل با رویکرد تطبیقی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی انجام شده است روش تجزیه و تحلیل اطلاعات بااستعانت از شیوه استدلالی استقراری به انجام رسیده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که با توجه به اینکه بعضی از تیره‌ها از قفقاز به فارس مهاجرت کرده و به ایل قشقایی پیوسته‌اند، شباهت‌ها در هنر و فرهنگ آن‌ها بیشتر نمود می‌یابد. لذا در این پژوهش سعی در جمع‌آوری مجموعه‌ای معتبر از دست‌بافته‌ها با طرح محرمات به تجزیه و تحلیل این طرح و نقش می‌پردازد. تحلیل روی ۳۲ نمونه از قالی‌های این مناطق انجام شد. یافته‌های تطبیقی طرح و نقش محرمات بیانگر این است که انواع طرح محرمات (عمودی، افقی، اریب، هندسی) به‌نسبت کم‌وزیاد در هر دو منطقه بافته می‌شوند. طرح و نقش در حاشیه و متن دارای وجه اشتراکات زیادی است که در این پژوهش مشخص شده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مختصات طرح محرمات.
۲. شناخت اشتراکات و تفاوت‌های موجود در دست‌بافته‌های منطقه قفقاز با ایل قشقایی.

سوالات پژوهش:

۱. چگونه می‌توان دست‌بافته‌های با طرح محرمات در ایل قشقایی و منطقه قفقاز را از نظر عناصر ساختاری و نقش مایه‌های آن‌ها طبقه‌بندی کرد
۲. آیا می‌توان معیارهای مشترک و متفاوتی از نظر طرح، نقش برای دست‌بافته‌های با طرح محرمات ایل قشقایی و منطقه قفقاز تعریف کرد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۱

دوره ۱

صفحه ۱۸۹ الی ۲۱۰

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۱۷

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱

کلمات کلیدی

طرح محرمات، دست‌بافته‌ها، ایل قشقایی، قفقاز.

ارجاع به این مقاله

محمودی، زهرا، اکبری، فاطمه. (۱۴۰۱). مطالعه تطبیقی طرح محرمات در دست‌بافته‌های قفقاز و ایل قشقایی فارس. سفالینه، ۱(۱)، ۱۸۹-۲۱۰.

[dori.net/dor/20.1001.1](https://doi.org/10.21841/20.1001.1)

۲۴۷۶۳۴۱۱، ۱۴۰۱، ۱، ۱، ۳، ۰

dx.doi.org

مقدمه

طرح محرمات یا راه‌راه، کهن‌ترین طرح و نقشی که به قالیبافی منطقه فارس خصوصاً ایل قشقایی راه‌یافته است. این طرح از قدیمی‌ترین نقش‌های پارچه‌بافی و فرش‌بافی ایرانی به‌شمار می‌آید. این نقش در بسیاری از ظرف‌هایی یونانی روزگار هخامنشیان و لباس ایرانیان دیده می‌شود. جامه‌های نقوش انسانی که بر سفالینه‌های لعابدار آمل و ساوه در سده‌های چهارم و ششم هجری نگارگری شده‌اند به همین نقش مزین است. پارچه‌های راه‌راه از کارگاه‌های سده‌های چهارم و پنجم هجری طبرستان و مازندران برجای است و ترمه‌ها و زربفت‌هایی از کرمان و اصفهان روزگار صفویان. نقش محرمات در میان دست‌بافته‌های استان فارس بسیار چشم‌نواز است. ایل قشقایی بیشترین تولیدات منطقه را به‌خود اختصاص داده است. تنوع زیاد رنگ‌ها و نقش‌مایه‌ها از خصوصیات دست‌بافته‌های این ایل است. سبک محرمات‌بافی زنان قشقایی همواره رنگارنگ بوده است. در دیگر مناطق فارس و نیز ایلات عرب و خمسه این طرح و نقش به‌نسبت کمتر بافته می‌شود. منطقه قفقاز نیز از جمله مناطقی است که طرح محرمات را به شیوه قشقایی می‌بافد. در قفقاز این طرح بیشتر در گنجه، شیروان، قره‌باغ بافته می‌شود. در مناطق باکو، شوشا، داغستان، تالش هم به‌ندرت دست‌بافته‌های با طرح محرمات مشاهده شده است. وجود نوعی شباهت سبب شده تا این پژوهش با انتخاب یک جامعه متشکل از طرح‌های این دو منطقه به بررسی تطبیقی دست‌بافته‌های طرح محرمات در این دو منطقه بپردازد.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به‌رشته تحریر درنیامده است. مطالعاتی که تاکنون در راستای این تحقیق انجام شده است شامل: کتاب دست‌بافته‌های روستایی عشایری فارس (۱۳۶۴) جلد اول نوشته سیروس پرهام است. وی نقش محرمات را یکی از کهن‌ترین نقش‌مایه‌های فرش‌بافی ایران و از نقش‌مایه‌های اصیل هخامنشی و ساسانی می‌داند. اینکه این نقش‌مایه از چه زمانی به فرش‌بافی فارس و قفقاز راه یافته، مشخص نیست. در جلد دوم در بخشی از این کتاب (۱۳۷۱) در قسمت گلیم و سوزنی‌های قشقایی براساس نمونه‌های تصویری طرح محرمات را بررسی و تحلیل کرده است. در کتاب شاهکارهای فرش‌بافی فارس (۱۳۷۵) گنجینه از فرش‌های فارس را که در موزه‌ها و مجموعه‌های هنری ایران و جهان از آغاز قرن ۱۴ ه.ق گردآورده‌اند. در این کتاب نمونه فرش‌های با طرح محرمات در ایل قشقایی مشاهده می‌شود. در کتاب شناخت طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایران و جهان (۱۳۸۲) تألیف ابولفضل وکیلی - طرح‌های هندسی رایج در قفقاز از لحاظ کلی همانند طرح‌ها و نقش‌های ایلات قشقایی، افشارها و شاهسون‌ها و لرهای ایرانی دانسته است که از نظر فرهنگ فرش‌بافی و نقش‌پردازی قرابت بسیار زیادی با هم دارند.

در کتاب گلیم (۱۳۷۷) آلسترهال از بافندگان و هنرمندان طوایف و قبایلی یاد می‌شود که وجه مشترک بسیاری از آن‌ها دین اسلام است. آلسترهال نقطه مقابل ایران را قفقاز دانسته به‌همین خاطر گلیم‌های ایران و قفقاز را در یک فصل جمع‌آوری کرده است. در بین گلیم‌ها بافته‌های با طرح محرمات در ایل قشقایی و منطقه قفقاز مشاهده می‌شود که در روند این پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرد. در کتاب TRIBAL A VILLAGE RUGS نوشته PETER, F.

STONE که در مورد نقش مایه‌هاست، نقش‌مایه‌های موجود در فرش قفقاز نیز مورد بررسی قرار گرفته است. در کتاب TEPPICHE AUS DEM KAVKASUS نوشته SCHURMANN, ULRICH فرش‌های قفقاز را براساس مناطق بافت آن‌ها مورد بررسی قرار داده در این میان به زیراندازهای با طرح محرمات بافته شده در مناطق قره‌باغ، گنجه، شیروان، باکو اشاره شده است. در کتاب CAUCASIAN PRAYER RUGS (۱۹۹۸) نوشته KAFFEL, RALPH طرح‌های بافته‌شده در منطقه قفقاز را براساس منطقه معرفی کرده است.

رضایی آذر (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح محرمات در قالی‌های ایل قشقایی فارس» (۱۳۹۰) به بررسی طرح و نقش و رنگ محرمات و چگونگی بافت و کاربرد این طرح در قالی‌های ایل قشقایی پرداخته شده است. مقاله‌ای با عنوان «نام فرش دست‌بافت قفقاز و ارمنستان» در مجله قالی ایران که توسط خلیل درودچی نوشته شده به فرش قفقاز و مناطق بافت آن اشاره شده است.

در پژوهش حاضر، ابتدا طرح محرمات در دست‌بافته‌های دو منطقه تعریف و سپس به تجزیه و تحلیل طرح و نقش محرمات در این دست‌بافته‌ها پرداخته و در نهایت با رویکرد تطبیقی به شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در این طرح و نقش اشاره شده است. جامعه آماری زیراندازها به شکل هدفمند انتخاب شده و از هر نمونه از انواع طرح محرمات در هر منطقه براساس فراوانی طرح یک نمونه معرفی شده است. تحلیل طرح و نقش روی ۳۲ نمونه از زیراندازها و ۶۱ نمونه از جزئیات نقش، برای مقایسه و تطبیق انجام شده است. با توجه به تحلیل و بررسی انجام‌شده دو فرضیه در این پژوهش مدنظر است: ۱- طرح محرمات بافته‌شده در دست‌بافته‌های ایل قشقایی و منطقه قفقاز از تنوع بالایی در طرح و نقش برخوردارند. ۲- بعضی شباهت‌های ایل قشقایی و قفقاز به حدی است که امکان تمایز آن‌ها به‌سختی میسر است. جمع‌آوری پیشینه، سوابق تاریخی، تصاویر و تجزیه و تحلیل اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای انجام شده است. این مقاله به شیوه توصیفی و تحلیلی انجام شده است. سپس شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در این دو منطقه، با رویکرد تطبیقی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. لذا مسأله اصلی، شناخت و بررسی بر اساس ساختار طرح و نقش می‌باشد.

این طرح در قفقاز در مناطق گنجه، شیروان، قره‌باغ و منطقه قشقایی فارس طایفه کشکولی به دلیل فراوانی طرح به عنوان جامعه هدف مورد بررسی قرار گرفته است. برای دست‌یابی به نتیجه قابل قبول طرح محرمات به چهار دسته افقی، عمودی، اریب و هندسی تقسیم شد و در این مناطق مورد بررسی قرار گرفت و در انتها متن، حاشیه و نقش‌ها مورد مقایسه قرار گرفت. با مقایسه و تطبیق میان نمونه‌های دو حوزه از نظر طرح و نقش به‌کاررفته در آن‌ها، به فراز و فرودها و تحولات صورت گرفته در این مسیر پرداخته می‌شود.

۱. تاریخ و جغرافیای قفقاز

قفقاز منطقه‌ای کوهستانی در جنوب روسیه است که با ایران و ترکیه مرز مشترک دارد. این ناحیه در عین حال که شرق و غرب را همچون گذرگاهی به یکدیگر متصل می‌کند، چون قلعه‌ای نیز آن دو را از هم جدا می‌سازد. مسافری

بسیاری که از این منطقه عبور کرده‌اند، پاره‌های از فرهنگ خود را نیز در آن جا به میراث گذارده‌اند؛ به‌همین دلیل جای هیچ شگفتی نیست که نژادهای بسیار گوناگونی از مردم، در قفقاز به چشم می‌خورد. در حدود سیصدوپنجاه قبیله در قفقاز وجود دارد و مردم با نود زبان و لهجه‌ای گوناگون صحبت می‌کنند (آلسترهال، ۱۳۷۷: ۲۶۰). مراتع گسترده و همیشگی، سواحل شنی و قله‌های پر برف که شرایط مناسبی را برای دامداری در منطقه فراهم می‌کند از خصوصیات جغرافیایی منطقه قفقاز محسوب می‌شود. در این منطقه خاک حاصل‌خیز، آب‌وهوای معتدل و آفتاب مناسب، شرایط مطلوبی برای رشد گیاهان فراهم آورده است (مجایی، ۱۳۸۸: ۲۸۳). قفقاز از زمان‌های قدیم پناهگاه قبایل کوچ‌روی مختلف طالب استقلال و آزادی، و بر طبق نظر هرودت پدر تاریخ، شامل ملیت‌های بسیاری بوده است. کمتر سرزمینی تاریخ پرتلاطمی مانند قفقاز داشته است. این منطقه، تحت هجوم قرار گرفته، مستعمره شده و به‌دست سکایی‌ها، یونانی‌ها، رومی‌ها، بیزانس، سلجوقی‌ها، اعراب، مغول‌ها، تاتارها، ایرانی‌ها، ترک‌ها و روس‌ها تسخیر شده است (محمودی، ۱۳۸۷: ۳۰).

در قرن هشتم قبل از میلاد، اقوام هند و اروپایی سیمر و سیت به قفقاز هجوم آوردند. حدود ششصد سال پیش از میلاد مادها سیت‌ها را به عقب راندند. ایرانی‌ها ارمنستان را در سال ۵۲۱ قبل از میلاد تسخیر کردند در قرن ششم پیش از میلاد، آرامنه به منطقه پر از تپه ماهور که نام آن‌ها را بر خود دارد، کوچ کردند. آن‌ها فرهنگی غنی را توسعه و گسترش دادند. مهارت آنان در عصاره‌گیری (از رنگ‌های گیاهی) و رنگ‌رزی پشم، بدون تردید سهم بزرگی در شکوفایی و رونق هنر فرش‌بافی در این منطقه داشت. در قرن یازدهم میلادی یورش سلجوقیان به قفقاز اتفاق افتاد و در قرن سیزدهم میلادی توسط مغول‌ها و در قرن پانزدهم میلادی توسط ایرانی‌ها تسخیر شد. در قرن شانزدهم میلادی ترک‌ها (عثمانی‌ها) آن را به ویرانی کشیدند. در سال ۱۵۹۰ میلادی شاه عباس ناچار به سازش با ترک‌ها شد. او قفقاز و ارمنستان و آذربایجان را به ترک‌ها (عثمانی) واگذار کرد. قفقاز در دوره تسلط ترک‌ها، سال‌های سختی را سپری کرد. در سال ۱۶۰۳ م. شهر جلفا شاه عباس را به‌عنوان نجات‌دهنده خود به گرمی و اشتیاق پذیرا شد. برای مدت ۲۰۰ سال قفقاز مجدداً مرز شمالی ایران شد. در ربع اول قرن نوزدهم میلادی، روسیه، قفقاز و ارمنستان و آذربایجان را تصرف کرد (خلیل درودچی، ۱۳۸۳: ۱۸).

در گذشته قفقاز یکی از مسیرهای اصلی تجارت از شرق به غرب بوده و صادرات فرش‌های قفقاز به غرب رایج شد. بافته‌های روستایی قفقاز خود دارای عناصر تزیینی ترکی، فارسی و حتی آسیای مرکزی هستند. در ربع سوم قرن ۱۹ م، بافته‌های روستایی قفقازی در اروپا مشهور شده و در شمال آمریکا به قیمت بالا به فروش رفتند. در واقع قرن ۱۹ م. را عصر طلایی بافت قالی در قفقاز دانسته‌اند (محمودی، ۱۳۸۷: ۳۱).

۲. دست‌بافته‌های قفقاز

هنر بافندگی نقشی مهم در فرهنگ ناحیه قفقاز بازی می‌کند. بیشتر مناطق بافندگان، رنگ‌رزان و طراحان مخصوی به خود را دارند. قالی‌های این منطقه اکثراً به دست زنان بافته می‌شوند و قسمتی از سنن اجتماعی قفقازها به شمار

می آیند. گلیم های قفقاز به علت ترکیب بندی های هندسی شهرت بسیار دارند. مناطق مهم بافندگی در قفقاز، آذربایجان، قوبا، شیروان، داغستان، ارمنستان، گرجستان و تالش هستند. مواد اولیه بیشتر فرش ها پشم است اگرچه نخ نیز استفاده می شود، گره ها ترکی است، تارها به رنگ قهوه ای و یا پشم خام بدون رنگ است حاشیه و لبه های انتهایی بافته ها، نیاز به تعمق بیشتری دارند (همان: ۳۵) طول بعضی از نمونه فرش های قفقاز تا هشت متر می رسد. این گونه فرش های طویل قاعدتاً باید در کارگاه های فرش بافی تولید شده باشند. در قرن ۱۸ میلادی فرش ها در اندازه های کوچک تری بافته می شد، اما برای طرح و نقش آن ها، کماکان از همان موتیف های قدیمی استفاده می شد. دست بافته های قفقاز بسیار دیر در اروپا شناخته شدند. حتی تا چهل سال پیش نیز، این فرش ها به علت طرح و نقش انتزاعی آن ها در بازار اروپا چندان خواستار نداشتند. ابتدا خبرگان این فرش ها را به منطقه آناتولی نسبت می دادند و قدمت آن ها را به حدود قرن پانزدهم میلادی به بعد برآورد می کردند. اما اکنون مسلم شد که این فرش ها بافت منطقه قفقاز هستند (خلیل درودچی، ۱۳۸۳: ۱۹).

۳. تاریخ و جغرافیای ایل قشقایی

قلمرو ایل قشقایی در بخش وسیعی از مناطق جنوب و جنوب غربی ایران واقع است. این محدوده در نواحی مختلفی از استان های فارس، بوشهر، کهگیلویه و بویراحمد، هرمزگان و چهارمحال و بختیاری قرار دارد. منطقه قشلاقی و ییلاقی ایل قشقایی نیز از کرانه های خلیج فارس تا نواحی جنوبی استان اصفهان کشیده شده است. امروزه ایل قشقایی از شش طایفه به نام های فارسی مدان، شش بلوکی، عمله، کشکولی بزرگ، کشکولی کوچک و دره شوری تشکیل شده است (نصیری طیبی، ۱۳۸۸: ۲۱-۲۳).

بر اساس تحقیقات پژوهشگران، گروه های پراکنده قشقایی در زمان های مختلف و از مناطق متفاوت به فارس آمده است. فاروق سومر بر این باور است که تیره های بیات، ایگدر و بیگدلی از طایفه ای اغوز، قرخلو از طایفه قرخلو افشار، شاملو و آقاجری از قره قونیلو، موصلو از آق قونیلو و اریاد از قوم مغول بوده اند. ابر لینگ نیز از دهکده آق قونیلو، کرون را از طایفه ترک ایل کریم خان زند می داند. اوگارود تیره آرد کپن را از ایل بختیاری (پرهام، ۱۳۶۲: ۲۵۶) و هنری فیلد طایفه صفی خانی را از لرستان، شش بلوکی را از خلیجستان می داند. ملک منصورخان قشقایی تیره های گله زن، نمدی و دوقوزلو را از نسل ترکمن های عراقی و تیره بلو را از منطقه ای به نام بل در ترکیه و کشکولی ها را از نژاد کلهر کرمانشاه دانسته است. همچنین تیره های از لر و کرد نیز پس از فروپاشی دولت زندیه به اتحادیه قشقایی پیوستند.

از این رو، تمام طایفه ها و تیره های ایل قشقایی دارای خواستگاه یکسانی نیستند و از یک جا نیز به فارس نیامده اند. برخی از تیره ها از قفقاز، آسیای صغیر و عراق عجم و برخی نیز مستقیماً از ترکستان به صورت تدریجی به فارس مهاجرت کرده اند که در دوره صفویه تحت رهبری باجا آقا قشقایی، اتحادیه ایل قشقایی به منصفه ظهور درمی آید (نصیری طیبی، ۱۳۸۸: ۷۲).

۴. دست‌بافته‌های ایل قشقایی

تاریخ مستند فرش‌بافی فارس از سدهٔ دوم هجری آغاز می‌شود. فرش‌بافی دهقانی و روستایی فارس در چهارصد-پانصد سال اخیر، کم‌وبیش وابسته به ایلات و عشایر بوده است. فراوانی و پراکندگی گروه‌های عشایری ساکن و متحرک و وسعت مناطق که ایلات کوچ‌نشین در آن‌ها ییلاق و قشلاق می‌کنند و به‌واسطهٔ مراوده با بافندگان روستاها و دیگر ایل‌ها و طایفه‌ها چیزهای می‌دهند و چیزهای می‌گیرند، از پشم و رنگ و اسلوب بافندگی تا طرح و نقش. این دادوستد و اختلاف فرهنگی هر جا که مناسبات ایلی گسترده تر باشد بیشتر و عمیق تر است.

هنر و صنعت قالیبافی ایل قشقایی برعهدهٔ زنان است. ابعاد آن‌ها معمولاً کوچک‌تر از زرع و نیم است. دار بافندگی مانند همهٔ دارهای عشایری، افقی است. از لحاظ روش گره‌زنی گره متقارن و نامتقارن (که در ایل قشقایی گره نامتقارن غلبه دارد) می‌باشد. قالی‌های عشایری، مانند بیشتر فرش‌های عشایری و روستایی ایران، بدون کاربرد «نقشه» بافته می‌شود. تولید مواد رنگزا و رنگ‌رزی یکی از تجارت‌های مهم و پر رونق فارس بوده است. پودکشی لول‌باف و تخت‌باف مواد اولیه پشم، پنبه و ابریشم به جهت سهولت و ریزبافتی در قالیچه‌ها از نخ نیز استفاده می‌کنند.

۵. تعریف طرح محرمات

طرح قالی عشایری به دو گروه عمده تقسیم می‌شود. ۱- طرح و نقش و نگاره‌های سنتی و عشایری که طرح و نقش هندسی و ذهنی‌باف است و همچنین پیروی نکردن از یک الگوی مشخص و نداشتن نظم خاص؛ ۲- طرح و نقش منظم و پیوسته و متقارن شهری‌باف، بیشتر این طرح‌ها منشأ عشایری روستایی نداشته و عموماً شهری‌باف هستند که از پارچه‌ها، کاشی‌ها ظروف و ابزار نقش‌دار خانگی و قلمکار الهام گرفته شده‌اند و این نقوش به‌شیوهٔ بافت عشایری ساده شده‌اند.

محرمات نیز یکی از این نقش‌پردازی‌هاست که در حوزه گروه دوم یعنی بافت شهری با نظم و پیوستگی و توازن و تعادل شکل می‌گیرد. نقش محرمات به گروه نقش‌هایی اطلاق می‌شود که با خطوط موازی (عمودی، افقی، مایل و هندسی) مانند آبشاری از رنگ از بالای فرش به پایین امتداد می‌یابد نقشه‌ای بسیار ساده و تقسیم یک سطح به نوارهای پهن یا باریک ... گاهی نیز ترنجی در وسط فرش نقش می‌شود که خط یا خط‌هایی راه‌راه را قطع می‌کند.

شواهد تاریخی بیان‌گر آن است که نقش محرمات از جمله مهم‌ترین نقوش در فرش‌بافی ایران می‌باشد. تاریخچه و اصل اشتقاق لفظ محرمات و سبب اطلاق آن به نقش قالی راه‌راه معلوم نیست. پس از اسلام پارچه‌های راه‌راه را محرمات خوانده‌اند و در کشمیر که از دیرباز زیر نفوذ فرهنگی ایران زمین بوده است، به پارچه و شال ترمه‌ای راه‌راه «مهرمت» می‌گویند (پرهام، ۱۳۶۴: ۱۹۲). نقش محرمات یکی از کهن‌ترین نقش‌های فرش‌بافی ایران است. پارچه‌های به نقش محرمات از سده‌های چهارم و پنجم هجری از طبرستان و مازندران باقی‌مانده و ظرف‌های سفالین لعابدار به همین نقش از همین دوران تا اواخر سدهٔ ششم - از آمل و ساوه. در صنعت ابریشم‌بافی پر رونق گرگان و طبرستان سده‌های

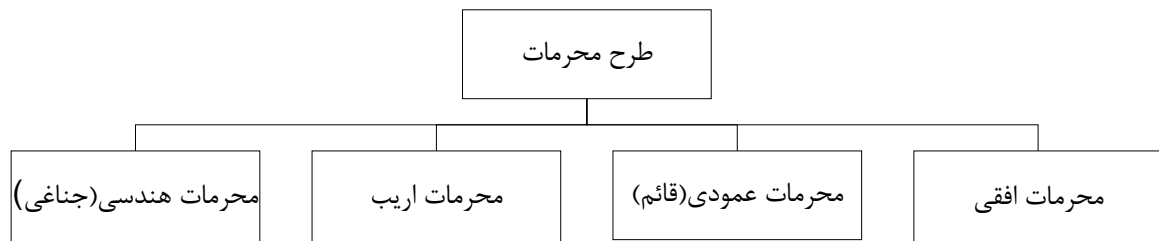
چهارم تا ششم، نقش محرمات آنچنان رواج داشته که بیش از دوسوم لباس‌ها و فرش‌ها و پرده‌ها و خیمه‌ها و رواندازی‌هایی که در یکصدونه قطعه مینیاتور قدیمی‌ترین نسخه قابوسنامه نقاشی شده به نقش محرمات است (ژوله، ۱۳۹۰: ۳۲).

قدیمی‌ترین نقش محرمات حداکثر ۲۵۰ سال دارد که این مدت برای ردیابی این نقش باستانی به جهت راهیابی به صنعت فرش‌بافی کافی نیست. در دوره مغول تنها نقشه‌ای که بتوان از آن سخن گفت محرمات است. بنابراین نقش مذکور از نقش‌های اصیل دوره قبل از اسلام است که در دوران ایلخانان مغول بسیار بارز بوده و در زمان صفویان نیز روحی دوباره به خود گرفته و همچنان در قالی‌های عشایر فارس بافته و تولید می‌شود (رضایی، ۱۳۹۰: ۶۸).

۶. ساختار طرح

طرح محرمات از لحاظ ساختار برای مقایسه با بافته‌های منطقه قفقاز به چهار دسته افقی، عمودی، اریب یا (مایل)، هندسی (جناغی) تقسیم می‌شوند.

جدول شماره ۱- دسته‌بندی ساختار طرح محرمات

۷. طرح محرمات در دست‌بافته‌های قفقاز

نقش‌های راه‌راه در دست‌بافته‌های قفقاز بیشتر در حاشیه‌ها استفاده می‌شود. همچنین، در متن فرش بر روی قالی‌های گنجه فراوان استفاده می‌شود و سپس شیروان و قره‌باغ از این نقش استفاده کرده‌اند. بقیه مناطق مثل کازاک، شوشا، داغستان، باکو هم نقش‌های محرمات دیده شده است. در این پژوهش سه منطقه گنجه، شیروان و قره‌باغ مورد بررسی قرار گرفته است. از ویژگی‌های طرح محرمات در منطقه قفقاز استفاده از نگاره اس (شکل انتزاعی اژدها) در بافته‌های گنجه می‌باشد. از این طرح در مناطق دیگر قفقاز هم بافته می‌شود که در بین شاهسون‌های آذربایجان و لرهای ممسنی فارس هم مشابه آن مشاهده شده است.

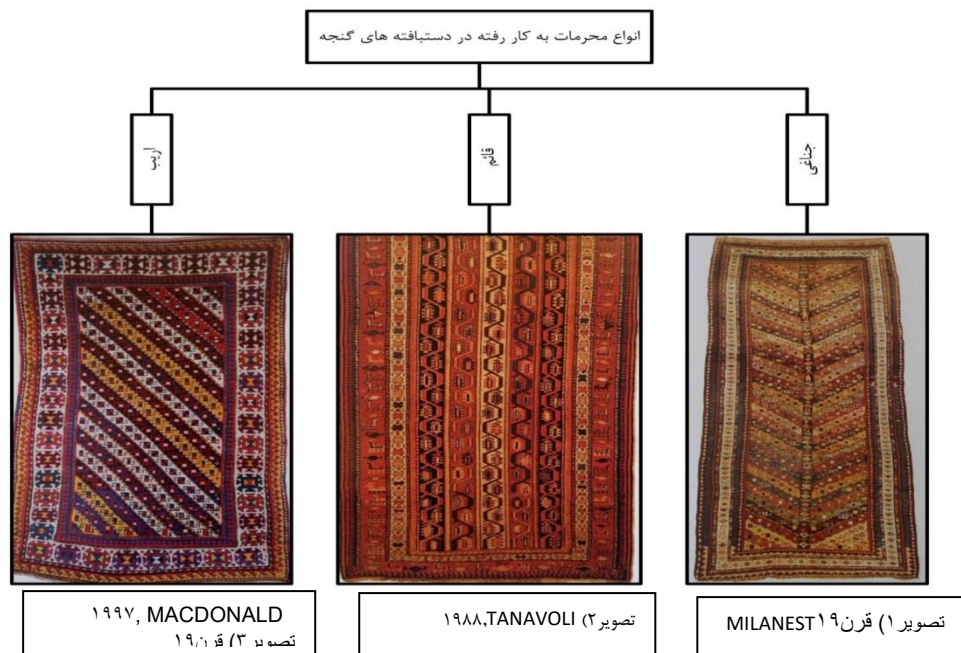
جدول شماره ۲- نقوش به‌کار رفته در طرح محرمات دست‌بافته‌های قفقاز

توضیحات	انواع طرح‌ها							
۱-نقش سرمه‌دان، شاخ قوچ، شانه و ما بقی نقوش با نام منطقه فارس معرفی شده‌اند. ۲-نقش اس به زبان ترکی به مازنجیل معروف است.		سرمه‌دان		گل سه شاخه		بته سر کج		مداخل
۳- این نقوش علاوه بر طرح محرمات در طرح‌های دیگر منطقه فارس هم بافته می‌شوند.		ساواستیکا		شاخ قوچ		بته		اس
۴- اکثر نقوش نام برده شده در ایل قشقایی هم بافته می‌شوند. (در جدول تطبیق در ذیل به آن اشاره شده است).		شانه		شاخ قوچ				قلاب

(مأخذ : نگارندگان، ۱۳۹۵)

۸. طرح محرمات در دست‌بافته‌های گنجه

۹. جدول شماره ۳- طرح محرمات در دست‌بافته‌های گنجه

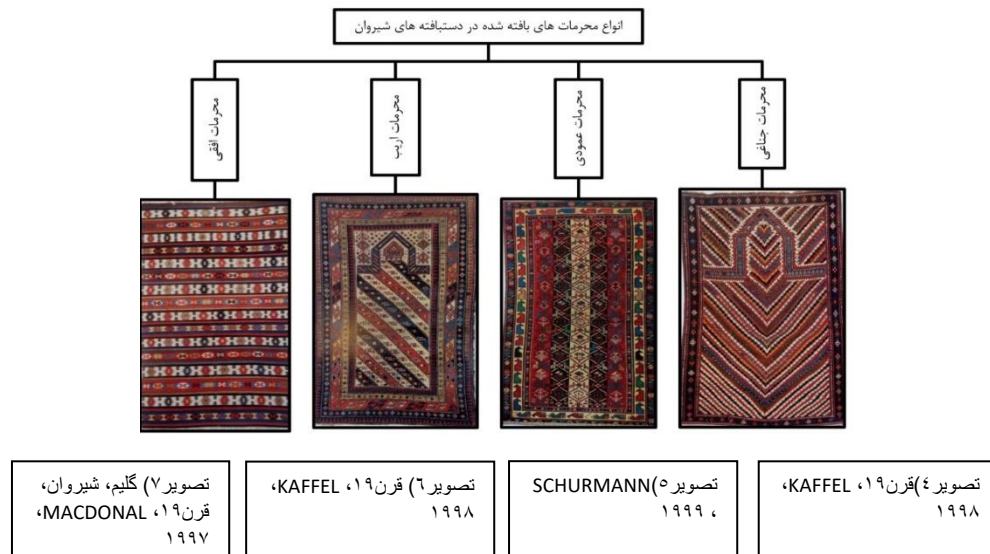
(مأخذ : نگارندگان، ۱۳۹۵)

گنجه یکی از مراکز اسلامی در قفقاز است. روسیه در سال ۱۸۰۴ گنجه را از ایرانیان گرفت و آن را الیزاپل نامید. بعد از استقلال دوباره جمهوری آذربایجان دوباره اسم گنجه را گرفت. ساختار قالی‌های گنجه شبیه قالی‌های کازاک است از نقش‌های مشترک بین این دو ناحیه مملینگ گل است. نقش‌های راه‌راه بیشتر در حاشیه استفاده می‌شود. در قالی‌های گنجه این نقش در زمینه به صورت راه‌راه عمودی و اریب تکرار می‌شود که با گل‌های لوزی شکل یا بته‌های کوچک پوشیده شده است. (ston, ۲۰۰۴, ۱۳۸)

محرمات اریب و محرمات عمودی بیشترین فراوانی را در بین دست‌بافته‌های گنجه دارد. طرح محرمات واقع در تصویر شماره ۲ در منطقه گنجه زیاد بافته می‌شود و شامل خطوطی است که حالت رفت و برگشتی دارد و در بین این خطوط از بته سرکج استفاده شده است. نقش‌مایه‌های اس، بته، گل‌های سه شاخه و ستاره از نقش‌مایه‌های خاص قالی‌های گنجه در نقش محرمات است.

۹. طرح محرمات در دست‌بافته‌های شیروان

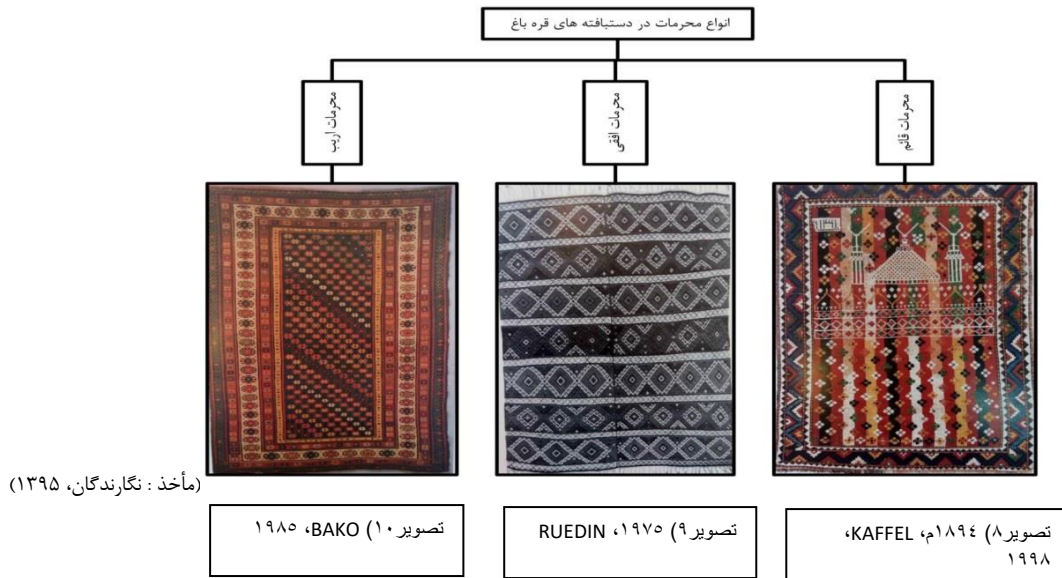
جدول شماره ۴- طرح محرمات در دست‌بافته‌های شیروان

شیروان منطقه‌ای در شرق قفقاز که در گذشته شهر شماخی مرکز آن محسوب می‌شد. نوار پهن افقی گلیم‌ها دارای نقش شش ضلعی و نوارهای باریک آن دارای نقش جناغی هستند. که از طرح‌های متداول شیروان است (استون، ۱۳۹۱: ۲۲۴). همه انواع محرمات در شیروان بافته می‌شود. محرمات افقی در گلیم‌ها، و محرمات اریب بیشترین فراوانی را دارد و محرمات عمودی (قائم) و جناغی خیلی کمتر بافته شده است.

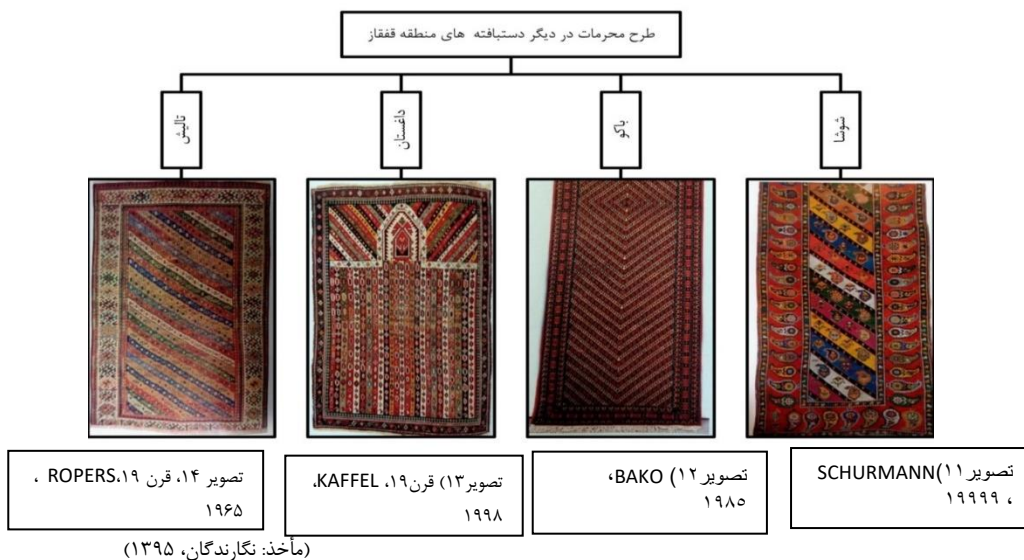
۱۰. طرح محرمات در دست‌بافته‌های قره‌باغ

جدول شماره ۵- طرح محرمات در دست‌بافته‌های قره‌باغ

بته‌های بزرگ با ردیف‌های عمودی یا ردیف‌های کج (اریب)، از ویژگی‌های قالی‌های باکو، گنجه و قره‌باغ است (stone, ۲۰۰۴, ۱۴۴). در دست‌بافته‌های قره‌باغ محرمات عمودی و مایل به نسبت دیگر محرمات بیشتر بافته می‌شود.

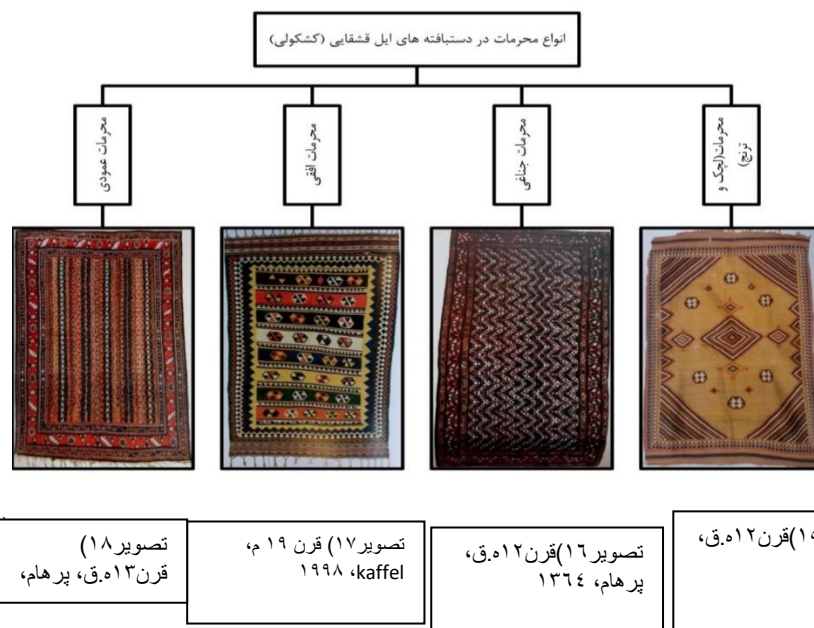
جدول شماره ۶- طرح محرمات در دیگر دست‌بافته‌های منطقه قفقاز

۱۱. طرح محرمات در دست‌بافته‌های ایل قشقایی

طرح محرمات یکی از قدیمی‌ترین طرح‌های ایل قشقایی است. در فارس همه انواع محرمات پهن و باریک به رنگ‌های گوناگون بافته می‌شود. طایفه کشکولی از ایل قشقایی بیشترین فراوانی را در طرح محرمات دارند. نقش محرمات در قالی، گلیم‌بافی، جاجیم‌بافی قشقایی به صورت‌های افقی، قائم، اریب و جناغی بافته می‌شود. تنوع نقش‌ها در طرح محرمات ایل قشقایی بسیار زیاد است.

جدول شماره ۷- طرح محرمات در دست‌بافته‌های ایل قشقایی (کشکولی)

طایفه کشکولی بیشترین فراوانی را در طرح محرمات دارند. محرمات دو رنگ در سنت فرش‌بافی قشقایی جایی ندارد و تقریباً منحصر است به فرش‌های نیریز و بهارلو/ اینالو است. بیشترین محرمات رنگارنگ در طایفه کشکولی بافته می‌شود. محرمات ترنج‌دار هم تاکنون از ایل قشقایی نداشته‌ایم. همچنین محرمات اریب و مایل که در ایل قشقایی به ندرت بافته می‌شود و بیشتر در فرش‌های لری فارس، داراب/ ده بید/ قفقاز مورد استفاده بوده است. «گروه دیگری از زنان و دختران هنرمند کشکولی نوع دیگری از محرمات را ابداع کرده‌اند که به نام محرمات جناغی شهرت دارد. این نقش از خطوط موج و شکسته تشکیل شده است. این نقش‌مایه از قرن ۱۲ هجری ظهور کرد و در اوایل قرن چهاردهم فرونشست. نمونه‌های آن نشان‌دهنده شیوه ایلپاتی اقتباس و تطور هندسی نقش‌مایه صفوی معروف به موج دریاست» (رضایی، ۱۳۹۰: ۷۰).

طرح محرمات ققایی عبارت‌اند از: بته، بته جوجه‌ای، بته قبادخانی، گل نرگس، گل ختمی، ستاره، شاخ قوچ، شانه، قیچی، اس، قلاب، سرمه‌دان، آغاجری، گل سیب و

جدول شماره ۸- نقش مایه‌های مورد استفاده در طرح محرمات ایل قشقایی

توضیحات	انواع طرح‌ها					
	۱- اکثر نقوش در بافته‌های طرح محرمات منطقه قفقاز مشترک است که در جداول تطبیق در ذیل به آن‌ها اشاره شده است.		سرمه‌دان		اس	
۲- نقوش نام برده شده بخشی از نقش‌های رایج در طرح محرمات ایل قشقایی می‌باشد.		شاخ قوچ		بته قبادخانی		بته جوجه‌ای
		گل نرگس		شانه		آغاجری
				قلاب		ساواستیکا

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۹- تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود طرح محرمات در دست‌بافته‌های این دو منطقه براساس بیشترین فراوانی (طرح)

انواع محرمات							
توضیحات	محرمات در لچک و ترنج	جناغی	مایل (اریب)	عمودی (قائم)	افقی	نام منطقه	
						محرمات باریک اریب از ویژگی‌های قالی‌های گنجه است.	
همه انواع محرمات در شیروان بافته می‌شود. محرمات‌های پهن افقی در گلیم‌ها، و محرمات‌های اریب بیشترین فراوانی را دارد.			*	*	شیروان		
محرمات پهن و باریک در دست‌بافته‌های قره باغ مشاهده می‌شود.			*	*	قره باغ		
همه انواع محرمات پهن و باریک و رنگارنگ در دست‌بافته‌های ایل قشقایی بافته می‌شود.				*	*	ایل قشقایی	منطقه فارس

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

۱۲. تطبیق طرح و نقش محرمات در منطقه قفقاز و ایل قشقایی

در میان دست‌بافته‌های فارس یکی از مهم‌ترین دست‌بافته‌ها در طرح محرمات در ایل قشقایی مشاهده می‌شود، سادگی در بعضی از طرح‌ها و ظرافت و ریزه‌کاری در دیگر دست‌بافته‌ها از ویژگی‌های این طرح می‌باشد. در بررسی طرح و

نقش محرمات در دست‌بافته‌های ایل قشقایی و منطقه قفقاز به نتایج قابل توجهی دست می‌یابیم که اهم آن‌ها عبارتند از:

۱- نقش راه‌راه در بافته‌های قفقاز در طرح‌های محرابی زیاد مشاهده می‌شود، این ویژگی در بافته‌های ایل قشقایی نیست.

۲- استفاده از نقش گل سیبی در طرح محرمات در دست‌بافته‌های قفقاز و فارس به صورت یک در میان راه‌راه پهن و باریک از وجه اشتراکات در این دو منطقه می‌باشد.

۳- استفاده از نقش راه‌راه در حاشیه پهن دست‌بافته‌های قفقاز به وفور مشاهده می‌شود و در دست‌بافته‌های ایل قشقایی این نقش بیشتر در حاشیه باریک خودنمایی می‌کند.

۵- بیشترین محرمات اریب در دست‌بافته‌های گنجه مشاهده می‌شود. سپس مناطق قره باغ، شیروان. در صورتی که محرمات اریب در ایل قشقایی کمتر بافته می‌شود. محرمات جناغی در هر دو منطقه به شکل محدود بافته می‌شود.

۶- رنگ‌ها در منطقه قفقاز و ایل قشقایی بیشتر از خانواده گرم هستند و تنوع رنگی در هر دو منطقه بالاست.

۷- از ویژگی‌های طرح محرمات در منطقه قفقاز استفاده از نگاره اس (شکل انتزاعی اژدها) در بافته‌های گنجه می‌باشد. از این طرح در مناطق دیگر قفقاز هم بافته می‌شود که در بین شاهسون‌های آذربایجان و لرهای ممسنی فارس هم مشابه آن مشاهده شده است.

۸- استفاده از فضایی مثبت و منفی نقوش در دو منطقه مشاهده می‌شود.

۹- جزئیات و تزئینات پر کار در طرح محرمات از ویژگی‌های مشترک منطقه قفقاز و ایل قشقایی است.

۱۰- استفاده از نقش بنه در طرح محرمات در دو منطقه به وفور مشاهده می‌شود. در ایل قشقایی بیشتر از بنه قبادخانی و در قفقاز از بنه سرکج استفاده می‌شود.

۱۱- گاهی ترنج مرکزی در متن، راه‌راه‌ها را قطع می‌کند؛ این ویژگی که در بافته‌های اینالو و بهارلو از ایلات خمسه بارز است در زیراندازهای ایل قشقایی و در منطقه قفقاز هم مشاهده می‌شود. گاهی این راه‌راه‌ها در لچک هم استفاده می‌شود.

با مقایسه جداول به شباهت‌های موجود در طرح و نقش و حاشیه در دست‌بافته منطقه قفقاز و ایل قشقایی اشاره شده است.

جدول شماره ۱۰- شباهت‌های موجود در طرح محرمت منطقه قفقاز و ایل قشقایی

نمونه طرح‌ها	
	
قرن چهاردهم میلادی، ایل قشقایی، پرهام، ۱۳۶۴	شیروان قرن ۱۹ میلادی، nazmiyalantiquerugs.com
استفاده از نقش مایه اس (به زبان ترکی مازنجیل) در بافته‌های دو منطقه در نوارهای عمودی	

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۱۱- شباهت‌های موجود در طرح محرمت منطقه قفقاز و ایل قشقایی

انواع طرح‌ها	
	
مشابه همان نقش در دستبافته لره‌های فارس، HOUSEGO، ۱۹۹۶	گنجه، طرح محرمت با نقش اس (شکل انتزاعی ازدها)
استفاده از نقش مایه اس (به زبان ترکی مازنجیل) در بافته‌های دو منطقه در نوارهای اریب	

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۱۲- شباهت‌های موجود در طرح محرمات منطقه قفقاز و ایل قشقایی

مقایسه نمونه طرح‌ها	
	
احتمالا جنوب فارس، HOUSEGO، ۱۹۹۶	قفقاز، NAGEL، ۱۹۷۷

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۱۳- شباهت‌های موجود در طرح محرمات منطقه قفقاز و ایل قشقایی

مقایسه نمونه طرح‌ها	
	
بهارلو قرن ۱۴	قره باغ، ۱۹۰۰، www.dorisleslieblau.com

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۱۴- شباهت‌های موجود در طرح محرمات منطقه قفقاز و ایل قشقایی

مقایسه نمونه طرح‌ها	
	
زاخرویه (جنوب استان فارس از دهستان‌های شهرستان قیر و کارزین، قرن چهاردهم، پرهام: ۱۳۷۱).	قفقاز، ۱۹۲۰، COHEN، ۱۹۹۶
نقش لانه زنبوری که در بین شاهسون‌ها و ایل قشقایی و منطقه قفقاز یافته می‌شود.	

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۱۵- شباهت‌های موجود در طرح محرمات منطقه قفقاز و ایل قشقایی

مقایسه نمونه طرح‌ها	
	
شیراز (بیشتر دست‌بافته‌های ایل قشقایی را به اسم شیراز در بازار می‌شناسند)، ۱۹۰۰، HOUSEGO، ۱۹۹۶	گنجه، SCHURMANN، ۱۹۹۹
از نقش ستاره در حاشیه طرح محرمات هم استفاده می‌شود که در ذیل به آن اشاره شده است.	

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۱۶- شباهت‌های موجود در طرح محرمات منطقه قفقاز و ایل قشقایی

مقایسه نمونه طرح‌ها	
	
ایل قشقایی، کشکولی، قرن ۱۲ ه.ق، پرهام، ۱۳۶۴	قره باغ، قرن ۱۹ م، KAFFEL، ۱۹۹۸
شباهت در استفاده از نقش گل سیبی در نواری باریک به صورت یک در میان تکرار شده است.	

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۱۷- نقوش مشترک مورد استفاده در دست‌بافته‌های طرح محرمات در منطقه قفقاز و ایل قشقایی

			
قفقاز (ستاره)	ایل عرب (فارس)، (ستاره)	قفقاز (ستاره)	ایل قشقایی (ستاره)
			
قفقاز (سرمه دان)	ایل قشقایی (سرمه دان)	قفقاز (آقا جری)	ایل قشقایی (آقا جری)
			
قفقاز (شاخ قوچ)	ایل قشقایی (شاخ قوچ)	شیروان (شاخ قوچ)	ایل قشقایی (شاخ قوچ)
			
گنجه (نقش اس)	لرهای فارس (نقش اس)	قفقاز (گل سیبی)	ایل قشقایی (کشکولی)، (گل سیبی)

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

جدول شماره ۱۸- حاشیه مشترک مورد استفاده شده در طرح محرمات این دو منطقه

قفقاز	فارس	
		حاشیه بلوطی
این نقش در منطقه فارس به حاشیه بلوطی معروف است.	کشکولی (فارس)	توضیحات
		حاشیه مداخل
(در کتاب Stone با نام لاله عباسی مطرح است).	در دستبافته‌های ایل قشقایی	توضیحات
		حاشیه راه راه
راه راه اریب	راه راه جناغی	توضیحات
		حاشیه بته دوقلوی کوهی
در منطقه فارس به نام بته دو قلوی کوهی معروف است.	در ایل قشقایی به نام بته دوقلوی کوهی مشهور است	
		حاشیه ستاره
این نقش هم در حاشیه هم در متن بافته میشود	این نقش هم در حاشیه هم در متن بافته میشود	توضیحات
		حاشیه گل سیمی
	کشکولی (ایل قشقایی)	توضیحات
		حاشیه مرغان آبی
حاشیه (شیروان)	(ایل خمسه)	توضیحات

		حاشیه دوست کامی
حاشیه دوست کامی در حاشیه طرح محرمات قفقاز	نمونه آن در طرح محرمات فارس مشاهده نشد ولی در دیگر طرح ها بافته می شود	توضیحات

(مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵)

نتیجه گیری

با توجه به اینکه برخی از تیره‌های ایل قشقایی از قفقاز به فارس (ایل قشقایی) آمده‌اند مسلماً در طرح‌ها و نقوش وجه اشتراکات و تفاوت‌هایی وجود دارد که درخور تأمل است. یکی از این طرح‌ها با وجه اشتراکات زیاد، محرمات است که در بین دو منطقه خیلی زیاد بافته می‌شود و یکی از قدیمی‌ترین طرح‌ها در فرش‌بافی ایران است. این طرح در بین بافندگان فارس (ایل قشقایی) دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی است که آن را در بین بافته‌های عشایری ممتاز می‌کند و به دلیل نظم، تقارن و توازن که در این طرح نمایان است به آن ویژگی شهری‌باف می‌دهد. در منطقه قفقاز این طرح در گنجه و شیروان و قره‌باغ و ... با همین ویژگی‌ها بافته می‌شود. این پژوهش با بررسی طرح نقش در دو منطقه این وجه اشتراکات و افتراکات را روشن ساخته که در این بررسی‌ها به نتایج قابل‌توجهی دست‌یافته است. این ویژگی‌های محرز در ساختار طرح و نقش‌مایه‌ها و حاشیه طرح مشاهده می‌شود.

به‌طور کلی، طرح محرمات به چهار گروه کلی تقسیم می‌شوند که در جدول ذیل شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود آمده است:

جدول شماره ۱۹- تنوع طرح محرمات در دست‌بافته‌های منطقه قفقاز و ایل قشقایی

انواع محرمات	منطقه قفقاز	ایل قشقایی (فارس)
محرمات عمودی	بیشترین محرمات عمودی در قفقاز در منطقه قره‌باغ مشاهده می‌شود.	محرمات عمودی در ایل قشقایی فراوان بافته می‌شود.
محرمات افقی	بیشترین محرمات افقی در قفقاز در گلیم‌های منطقه شیروان بافته می‌شود.	محرمات های افقی در ایل قشقایی فراوان بافته می‌شود.
محرمات اریب	بیشترین محرمات اریب در منطقه گنجه بافته می‌شود. استفاده از نگاره اس در محرمات اریب از ویژگی‌های شاخص بافته‌های گنجه است.	این ویژگی در محرمات ایل قشقایی کاهش یافته و کمترین محرمات اریب در ایل قشقایی مشاهده شده است.
محرمات هندسی	محرمات هندسی (جناغی) در قفقاز به ندرت بافته می‌شود.	در ایل قشقایی هم این طرح خیلی کم بافته شده است.
توضیحات	<p>۱- استفاده از نگاره اس (شکل انتزاعی اژدها)، حرف اول اسم خدا در زبان ارمنی از ویژگی‌های شاخص بافته‌های قفقاز خصوصاً در منطقه گنجه است.</p> <p>۲- استفاده از نقش محرمات در قالی‌های با طرح محرابی در میان بافته‌های قفقاز به وفور یافت می‌شود. این ویژگی در بافته‌های ایل قشقایی مستثناست.</p> <p>۳- استفاده از نقش محرمات در حاشیه پهن به وفور در میان بافته‌های قفقاز مشاهده می‌شود.</p> <p>۴- در قفقاز محرمات‌ها حد میانه‌ای دارند که نه زیاد پهن و نه باریک هستند.</p>	<p>۱- استفاده از نقش محرمات در لچک یا ترنج با زمینه ساده از ویژگی‌های قالی‌های قشقایی است که به ندرت بافته شده است.</p> <p>۲- در بررسی‌ها به نمونه‌های از نگاره اس در محرمات اریب در منطقه فارس برمی‌خوریم. نمونه‌های آن در قالی‌های شاهسون شمال غرب ایران زیاد بافته می‌شود.</p> <p>۳- انواع محرمات پهن و باریک در ایل قشقایی بافته می‌شود.</p>

این طرح‌ها و نقوش همچنان از گذشته تا به امروز زیبایی و کاربرد بی‌نظیر خود را در قالی‌های ایل قشقایی و منطقه قفقاز به نمایش گذاشته‌اند. در تمام این نقاط نوعی تشابه میان بافته‌ها و نقوش دیده می‌شود. نقوش اکثراً سینه به سینه نقل شده و با وجود کمسواد بودن بافندگان بیشتر نقوش دارای ظرافت و زیبایی ذاتی است که در نوع خود کم نظیر و بسیار چشم‌نواز است.

منابع و مأخذ

کتابها

- آذریاد، حسن؛ حشمتی رضوی، فضل‌الله. (۱۳۷۲). فرش‌نامه ایران. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- آلستر، هال؛ جوزه لوچیک، ویووسکا. (۱۳۷۷). گلیم. مترجمین: همایونفر، شیرین و الفت شایان، نیلوفر، تهران: نشر کارنگ.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۱). دست‌بافته‌های روستایی عشایری فارس، جلد ۱.۲، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۵). شاهکارهای فرش‌بافی فارس. تهران: انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران (سروش).
- حصوری، علی. (۱۳۸۹). مبانی طراحی سنتی در ایران. تهران: نشر چشمه.
- صادقی فسائی، محمد. (۱۳۷۱). گبه‌ها و قالی‌های عشایری فارس. تهران: انتشارات نگار.
- ژوله، تورج. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران، تهران: یساولی.
- نصیری طیبی، منصور. (۱۳۸۸). نقش قشقایی‌ها در تاریخ و فرهنگ ایران، تهران: دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی وزارت علوم و تحقیقات و فناوری.
- مجابی، سید علی؛ فنایی، زهرا. (۱۳۸۸). پیش درآمدی بر تاریخ فرش جهان، اصفهان: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد.
- وکیلی، ابوالفضل. (۱۳۸۲). طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایران و جهان، تهران: نقش هستی.

مقالات

- درودچی، خلیل. (۱۳۸۳). «قالی ایران». سال ششم، دوره سوم، شماره ۵۴.
- رضایی آذر؛ نداء، زمستان. (۱۳۹۰). «بررسی طرح محرمات در قالی‌های ایل قشقایی فارس». هنرهای تجسمی نقش‌مایه، شماره نهم.
- محمودی، فتانه؛ شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۷). «بررسی تطبیقی نقوش دست‌بافته‌های ایل شاهسون و قفقاز». فصلنامه علمی پژوهشی گلجام، شماره ۱۱.

منابع لاتین

۱۰- F. STONE ,PETER, TRIBAL A VILLAGE RUGS

ROPER, V. (۱۹۶۵). MORGHENLANDISCHE TEPPICHE, Germany, Klinkhardt & Biermann. Braunschweig

SCHURMANN, U. (۱۹۹۹). THPPICHE AUSDEM KAUKASUS, Verlag: Klinkhardt & Biermann. Braunschweig.

KAFFEL, R. (۱۹۹۸). CAUCASIAN PRAYER RUGS, London, Laurence King in association with HALI

HOUSEGO, J. (۱۹۹۶). TRIBAL RUGS. New York: Interlink.

COHEN, M. (۱۹۹۶). THE WORLD OF CARPETS, New York, crescent books.

DR. NAGEL, F. (۱۹۷۷). SONDER-TEPPICH-AUKTION.

BAKO. (۱۹۸۵). AZERBAIJAN CARPET.

W. MACDONALD, B. (۱۹۹۷). TREBAL RUGS, England.

PARVIZ, T. (۱۹۸۸). PERSIAN FLAT WEAVES, England.

[۲۴-E. RUEDIN, GANS \(۱۹۷۵\). ANTIQUE ORIENTAL CARPET, london, Thames and hudson](#)

<http://www.dorisleslieblau.com/antique-rugs/russian-carpets/antique-rugs-carpets-russian-karabagh-runner-۴۵۰۰-rug>.

<http://nazmiyalantiquerugs.com/antique/caucasian/page/۳>